

Tysk-judisk migration till Sverige

CARL HENRIK CARLSSON

DOI: <https://doi.org/10.30752/nj.126103>

ABSTRACT • Artikeln är en översikt av den tysk-judiska invandringen till Sverige från 1770-talet och framåt. Till en början skedde invandringen till stor del i form av kedjemigration från Mecklenburg. Många i pionjären Aaron Isaacs släktkrets invandrade, likaså i släktkretsen kring hans kompanjon Abraham Aaron. Under 1800-talet fortsatte frivilliginvandringen men nu i mindre form av kedjemigration och med mer differentierad geografisk bakgrund än tidigare. Så småningom kom invandringen från Tyskland numerärt att överflygas av den så kallade östjudiska invandringen; av de judar som bodde i Sverige 1880 var bara åtta procent födda i Tyskland och 1920 mindre än fem procent. Många tysk-judiska invandrare vid denna tid, såsom bankmannen Louis Frænckel, gjorde betydelsefulla insatser i det svenska industriundret. Trots den restriktiva invandringpolitiken på 1930-talet kom ett antal tysk-judiska flyktingar till Sverige, såväl individuellt som genom särskilda kvoter. Många blev betydande aktörer i olika sektorer av samhället, och några blev internationellt kända namn som författaren och Nobelpristagaren Nelly Sachs och kärnfysikern Lise Meitner. Många flyktingar fick dock inte arbete som motsvarade deras utbildningar. Bland ”1945 års räddade” fanns tämligen få från Tyskland.

En ung man lämnar sitt föräldrahem

År 1751 lämnade en ung man sitt föräldrahem i Treuenbrietzen i Brandenburg, en liten tysk småstad med medeltida anor, omkring 65 km sydväst om Berlin och 38 km söder om Potsdam.¹

Hans mamma grät. Hon fruktade att de aldrig skulle se varandra igen; sonen hade

deklarerat att han skulle resa till Hamburg och därifrån till London. Som mer eller mindre självlärd gravör hade han fått en del uppdrag och ville nu skaffa sig en ordentlig utbildning i detta konsthantverk. Det var därför London hägrade.

När den unge mannens storebror kom hem till sin mamma och fick besked om vad som hänt började han springa efter sin bror. Efter två mil kom han i kapp. Han tiggde och vädjade och försökte övertyga lillebror att komma tillbaka. Eftersom anledningen bland annat var en mindre konflikt mellan bröderna lovade Abraham: ”Jag ska betala för hela hushållet, du behöver inte ens betala för maten.” Men Aaron var envis och kanske lite långsint och förklarade att det var för sent (Isaac 2008: 20f.).

Det var inte sista gången anhöriga försökte stoppa den äventyrlige mannen. Men han var

1 Denna översiktsartikel baseras på ett keynote-föredrag den 12 september 2021 på Södertörns högskola på konferensen ”Jewish Christian Contacts, Past and Presents. Sweden and Germany Compared”. Föredraget bygger dels på utvalda delar ur mitt översiktsverk *Judarnas historia i Sverige* (Carlsson 2021b) och där anförda referenser varav några även specificeras här, dels på några mindre undersökningar jag gjorde för detta föredrag, vilka givetvis skulle kunna fördjupas och kompletteras ytterligare.

obeveklig och hans envishet ledde honom så småningom till Stockholm; det blev alltså inte London. Vi hade säkert haft judisk närvaro i Sverige även utan honom och hans starka vilja, men den svensk-judiska historien hade sannolikt sett annorlunda ut.

Den unge mannen hette Aaron Isaac. Han blev den förste jude som fick tillstånd att bosätta sig i landet permanent utan att behöva avsäga sig sin tro – och därmed också naturligtvis den förste juden från Tyskland.² Under vissa perioder har Tyskland – eller de stater som så småningom blev Tyskland – varit det dominerande födelselandet för judiska invandrare till Sverige. Under andra perioder har invandringen därifrån varit mer marginell.

Migration: definition och teorier

Denna artikel är en översikt av denna tysk-judiska invandring till Sverige ur både ett mikro- och makroperspektiv; den redovisar såväl kvantitativa data som fallstudier över enskilda individer. Det handlar alltså om överföring av människor, inte av hur idéer, religion, tankesätt och organisationsliv i Sverige påverkats av utvecklingen i Tyskland.

Med extern migration avses permanenta förflyttningar över en statsgräns (invandring respektive utvandring). Vad som skall betraktas som permanent förflyttning eller inte, och som skiljer migration från till exempel besök, är naturligtvis relativt. En vedertagen definition är en förflyttning med ett års varaktighet, antingen direkt uttalad vid förflyttningen eller manifesterad i handling, så att den kan fastställas i efterhand (Petersen

2 Det hade funnits judar från Tyskland i Sverige före Aaron Isaac, men de hade antingen bara bott här tillfälligt, eller blivit döpta. Se exempel i Carlsson 2021b: 23f. och 27.

1968: 286; Odén 1971: if.). En sådan definition utesluter alltså pendling, kortare arbetsvandringar, turism och traditionella nomadförflyttningar (Runblom 1988: 261).

Invandring kan beskrivas och analyseras ur många olika aspekter. En är migrationsorsaken, även om denna inte alltid är lätt att avgöra i efterhand i varje enskilt fall. Ett sätt att klassificera migrationsorsak är frihetsgraden: tvångsförflyttningar och deportationer; påtvingad migration; flyktmigration samt fri migration (Petersen 1968: 293; Runblom 1988: 282). Naturligtvis finns det en glidande skala mellan frivillighet och tvång. När det gäller den tysk-judiska invandringen till Sverige har den främst varit i form av fri migration (exempelvis arbetskraftsmigration, rekryteringsmigration, kedjemigration och familjemigration) och flyktinginvandring.

Några stora och heltäckande förklaringsmodeller för migrationsorsaker finns inte etablerade, men den amerikanske demografen Everett S. Lee har pekat på fyra typer av faktorer som påverkar migrationsprocessen: faktorer förbundna med ursprungsområdet (push-faktorer); faktorer förbundna med mottagarområdet (pull-faktorer); mellanliggande hinder samt personliga faktorer (Lee 1969).

Exempel på push-faktorer är ekonomiska förhållanden (exempelvis "dåliga konjunkturen") och religiöst, etniskt eller politiskt förtryck. Exempel på pull-faktorer är likaledes ekonomiska förhållanden (exempelvis "goda konjunkturen") och avsaknad eller åtminstone relativt begränsat religiöst, etniskt eller politiskt förtryck.

Mellanliggande hinder är av olika slag och kan också minskas eller elimineras på olika sätt. De geografiska och fysiska hindren för invandringen från Tyskland till Sverige har knappast varit särskilt stora och resekostnaderna var nog heller inte oöverstigliga; dessa kunde annars vid

långväga migration vara ett stort problem men också elimineras med så kallade pre paid-tickets. Däremot kunde institutionella hinder föreligga i form av utvandrarnas (i detta fall Tysklands) emigrationspolitik eller mottagarlandets (Sveriges) immigrationspolitik. Förekomsten av och strategierna hos migrationsbefrämjande nationella eller internationella organisationer hade betydelse. Under den period då nazisterna hade makten i Tyskland var naturligtvis förekomsten av och effektiviteten hos i synnerhet judiska hjälp- och migrationsorganisationer mycket viktiga.

Personliga faktorer slutligen kan exempelvis vara av psykologisk art: relationer till anhöriga, eventuell känsla av alienation, egen respons på händelser och information o.s.v. Ytterst kan all emigration återföras till en enskild individs, familjs eller familjehuvudmans beslut. Denna process har ytterst sällan blivit dokumenterad, och det finns också risk för medveten eller omedveten diskrepans mellan uppgivna och verkliga motiv (Odén 1971: 3).

Aaron Isaacs väg till Sverige

Så varför hamnade Aaron Isaac så småningom i Sverige i stället för London? Jo, på väg till Hamburg gjorde han uppehåll i Mecklenburg för att hälsa på en barndomsvän, fick många uppdrag och träffade en flicka som han gifte sig med. Så han bosatte sig i staden Bützow.³

Vid den här tiden bodde inte särskilt många judar i Mecklenburg-Schwerin. Efter att två bröder från Frankfurt an der Oder i Brandenburg kallats till hertigens hov i Schwerin hade dock det judiska livet fått

ett litet uppsving. Nathan Aaron ägde den enda stora banken i hertigdömet och Philip Aaron var hovmedaljör i Schwerin. Aaron Isaac arbetade en period i dennes verkstad tillsammans med en tredje bror, Abraham Aaron (även kallad Abraham Pach). Ättlingar till både Philip Aaron och Abraham Aaron samt andra syskon blev några av de tidigaste judiska invandrarna till Sverige.

Sjuårskrigets utbrott 1756 hade stor betydelse för Aaron Isaac, eftersom han gjorde goda förtjänster på att sälja lyxvaror till de svenska officerarna. Nu hade han fru, barn, hus och trädgård. Efter att de svenska officerarna lämnade området efter krigsslutet 1762 blev det svårare att få avsättning för varorna. De följande affärsprojekten var inte alltid framgångsrika och Aaron tänkte tillbaka på de goda åren och kontakten med de svenska officerskunderna. De hade dessutom informerat om att hans yrkeskompetens som sigillgravör saknades i Sverige.

Aaron bestämde sig för att åka till Sverige via hamnen i Stralsund. När hans redan nämnde storebror Abraham Isaac fick reda på de hemliga resplanerna blev han rasande – hur kunde Aaron vilja lämna sin fru och sina barn och göra något så riskabelt? Vad skulle han i Sverige att göra? Ett kallt och ogästvänligt land uppe i norr där man inte kunde några språk. Det fanns inga judar i Sverige, och inga judar fick bo där. Aarons hustru var förtvivlad, liksom en av döttrarna som reste till Stralsund och gråtfärdigt förklarade att det kanske var sista gången de sågs; vilket också skulle bli fallet kunde Aaron senare sorgligt notera.

Även medlemmarna i den lilla judiska församlingen i Stralsund försökte stoppa honom och steg till och med ombord på båten i en sista ansträngning. Men Aaron var envis och bestämd. Det var Sverige som gällde. Efter 20 timmars resa gick Aaron i land i Ystad och efter en tid i Skåne anlände

3 Vad gäller det som i denna artikel redovisas om Aaron Isaacs liv, se Valentin 1924a: *passim*, Carlsson 2021b: *passim*, och Aaron Isaacs egna minnen (Isaac 2008).

han en varm sommardag 1774 till Stockholm.

I Sverige fick vid denna tid inte judar bo permanent utan att behöva konvertera. Men sedan Gustav III blivit kung 1771 och genomfört en statskupp 1772 förändrades förutsättningarna. Kungen var påverkad inte bara av franska upplysningsidéer, utan också av nationalekonomer och andra som förespråkade en friare religions- och näringslagstiftning.

Kungens mor, drottning Lovisa Ulrika, hade under ett besök hos sin bror Fredrik II ("den store") av Preussen haft ett nästan tre timmar långt samtal med Moses Mendelssohn, *le fameux juif*, och även gjort affärer med en judisk köpman som informerade henne om att judar gärna skulle bosätta sig i Sverige om tillstånd gavs. Konungen svarade sin mor: "Det är visst, att det skulle vara en mycket stor fördel för riket, om ett så flitigt folk som judarna kunde bosätta sig här."

Det gick aldrig så långt som att bjuda in en jude att flytta till Sverige. Men nu fanns det bättre förutsättningar än tidigare för den som ville ta det okända steget att komma hit. Och denne någon var Aaron Isaac. Bland annat tack vare hans färgstarka om än tendensiösa memoarer kan vi få kännedom om de första decennierna av judiskt liv i Stockholm.

I Stockholm fick Aaron Isaac hjälp av överståthållaren Carl Sparre i sin strävan att få stanna och han vägrade att följa en uppmaning att låta döpa sig. Den 2 maj 1775 beviljades Aaron, hans bror Marcus Isaac och hans kompanjon Abraham Aaron skydds brev med rätt att arbeta som sigillgravörer och stensnidare. I maj 1777 erhöll de även vissa handelsrättigheter. De fick också ta hit sina fruar och barn. Aaron fick också tillåtelse att kalla tillräckligt många judar till Sverige för att kunna hålla gudstjänst och därmed

kan sägas att Stockholms judiska församling grundades. Den 10 juli 1776 fick han även tillstånd att anlägga en begravningsplats.

Att judar fick bo i landet mötte motstånd i det lutherska Sverige. Synen på judar var ambivalent. Det var därför viktigt för judarna att få ett mer permanent bosättningsstillstånd, inte bara kopplat till den judevänlige kungen, och 1781 fick utländska trosbekännare rätt till fri religionsutövning, dock reglerade judars närvaro särskilt i det så kallade jude-reglementet, som efter flera års förarbete publicerades 1782 av Kommerskollegium.

De tidigaste judarna i Sverige

Efter tillståndet 1775 flyttade fler judar till Stockholm. Ryktet om att judar numera fick bo i Sverige nådde emellertid också flera individer som Aaron inte gillade. Han klagade hos överståthållaren över några invandrare som han ansåg vara bedragare och "liderliga sällar, som ständigt söp sig fulla på krogarna" (Isaac 2008: 73). Ett tiotal judiska män utvisades och Aaron blev ett slags grindvakt som fick bestämma vilka judar som skulle få stanna i Stockholm. Aaron fick alltså tidigt en stark ställning, utnämndes till huvudman för judarna och kom i allmänhet att få ett stort förtroende från de styrande som engagerade honom bland annat som fältleverantör i det svensk-ryska kriget och utnämnde honom till hovleverantör. Det är tydligt att han hade goda relationer med icke-judar, både i Tyskland och i Sverige.

Stockholms judiska befolkning växte sakta men säkert. År 1792 var antalet judar omkring 200–250. Till en början var överskottet av män ganska markant; det var främst hoppfulla män som sökte sig till staden. I början handlade det främst om ensaminvandring. Ofta kom mannen först, följd av hustru, barn och kanske även syskon.

Av en förteckning 1807 över de 74 judiska

hushållsföreståndarna i Stockholm framgår att invandringen var påfallande kontinuerlig med ungefär samma antal invandrare varje femårsperiod med undantag för 1796–1800 då endast en person anlände.⁴ Varifrån kom de? Ungefär en tredjedel (24 av 74) kom från Mecklenburg, ungefär en tredjedel (29 av 74) från övriga Tyskland (varav 6 från Brandenburg, 5 från Karlsruhe och 4 från Hamburg) och cirka en tredjedel (21 av 74) från övriga Europa, varav 6 från Altona, 5 från Köpenhamn och 3 från Polen (Valentin 1924a: 199–202).

Det var alltså till stor del fråga om en keddjemigration från Mecklenburg. Aaron Isaac och andra tidiga invandrare lockade och inspirerade släktingar, vänner och andra att komma efter. Aaron själv tog, förutom sin egen familj, även hit två av sina bröder och deras familjer, två brorsdöttrar och även några andra släktingar.

En av Aaron Isaacs brorsdöttrar var Recha Abraham, som föddes 1773 i Schwerin och var dotter till Aarons äldre bror, Abraham Isaac. När Recha var 13 år gammal föreslog hennes far och farbror att hon skulle gifta sig med sin kusin, Aarons son Nathanael. Ingen av kusinerna ville egentligen detta, bröllopet sköts upp i två år och brudgummen dog strax efter. Den sextonåriga änkan fortsatte att få mat och husrum i Stockholm, men efter ett tag lyckades Aaron och hans bror övertala henne att gifta sig med Aarons kompanjon och svärson, Isaac Michaelson, som var

Recha Abraham, gift Michaelson. Judiska museet i Stockholm.

änkeman efter Aarons dotter Ester. Recha ville först inte gifta sig med Michaelson, men gjorde det till sist. Om äktenskapet var lyckligt är okänt, men Recha Michaelson hade det åtminstone materiellt sett bra. Hon återkommer som änka i den svensk-judiska historieskrivningen och var en av flera Stockholmsjudar som i samband med de så kallade Crusenstolpekravallerna 1838 fick sina fönsterrutor krossade.

Andra kvinnliga släktingar giftes också bort tidigt av Aaron. Den som protesterade mest var Aarons brorsdotter Vögelke (Fanny) Abraham, syster till Recha. Hon levde fortfarande ogift vid 20 års ålder hos sin far i Schwerin och hade redan avisat flera äktenskapsförslag när hon till slut, efter mycket övertalning, gifte sig med Michael Benedicks, som Aaron Isaac hade handplockat som ytterligare en kompanjon.⁵

4 15 invandrade under perioden 1774–1780, 9 under perioden 1781–1785, 19 under perioden 1786–1790, 17 under perioden 1791–1795, 1 under perioden 1796–1800 och 11 under perioden 1801–1807. En av männen var född i Sverige (år 1785) och hade alltså aldrig invandrat och för en anges inget invandringsår (Valentin 1924a: 199–202, vilket bygger på en förteckning från januari 1807).

5 Om Aaron Isaac som äktenskapsmäklare för sin dotter och sina brorsdöttrar, se Carlsson 2018: 120–127.

Utöver Aaron Isaacs familjenätverk fanns också exempelvis ett kring medaljgravören Abraham Aaron, Aaron Isaacs kompanjon från Mecklenburg och en av de tre första judarna i Sverige 1775. Abraham Aaron flyttade snart tillbaka till Mecklenburg, men några av hans sju barn kom tillbaka till Sverige som vuxna. Hans syskonbarn grundade den judiska församlingen i Karlskrona och andra släktingar flyttade till Göteborg. Abraham Aarons syster var också gift med Aaron Isaacs äldre bror Abraham Isaac och två av deras döttrar gifte sig som nämnts med Aaron Isaacs bägge kompanjoner i Stockholm. Många av de tidigaste judiska familjerna hade alltså nära släktskapsförbindelser och bland Stockholmsjudarna 1807 finner vi flera invandrade förfäder till senare kända svenskjudiska släkter. Aaron Isaacs handplockade kompanjoner Isaac Michaelson och Michael Benedicks fortsatte framgångsrikt hans affärsverksamhet. De ägnade sig bland annat åt låneverksamhet och utnyttjade skickligt sina kontakter med judiska finansmän i Europa. Benedicks blev till och med den svenska statens finansiella rådgivare.

David Hirsch och hans släktkrets

Alla ekonomiskt framgångsrika invandrare tillhörde dock inte Aaron Isaacs nätverk. David Hirsch, som anlände 1792, var visserligen också från Mecklenburg men från Strelitz i den östra delen och yngre än och okänd för Aaron Isaac. Aaron gav honom ändå det nödvändiga intyget, förlitande sig på andras vittnesbörd. Aaron blev dock besviken och beskriver David Hirsch i mycket negativa ordalag. Aarons uppgifter bör tas med en viss nypa salt, men det är också dokumenterat från annat håll att David Hirsch lätt hamnade i konflikt med omgivningen.

David Hirsch blev grosshandlare i Stockholm och drev ett av flera kattuntryckerier

som ägdes av invandrade judar. Denna verksamhet var en "judisk nisch" från slutet av 1700-talet och några decennier framåt; invandrade judar lyckades få fart på verksamheten tack vare införandet av ny kunskap om metoder och färgkvalitet. Efterfrågan på denna typ av konsumtionsvaror ökade i takt med den gradvisa övergången från självförsörjning till marknadsekonomi.

David Hirsch ägde stenhus i Gamla stan och var tämligen välbärgad. Han lämnade efter sig sju barn som alla förblev mosaiska trosbekännare, liksom alla de 48 identifierade barnbarnen (med reservation för tre som flyttade utomlands med okända öden), varav 25 gifte sig judiskt och 20 (varav några dog i barndomen) förblev ogifta (Carlsson 2018: 132–135; Författarens genealogiska samling). David Hirschs dotter Beata gifte sig med grosshandlaren och kattuntryckaren Heyman Schück som föddes i Oberschlesien och under lång tid var ledare för den "Judiska nationen", den förste utanför Aaron Isaacs familjekrets. Schück agerade under en svår period för judar, till exempel i samband med den ekonomiska krisen och medföljande antisemitism 1815. Han fick förtroendeuppdrag av både Stockholms fabriker och svenska staten och blev svensk medborgare redan 1812. Inget av makarna Schücks tio barn – och anmärkningsvärt få av barnbarnen – konverterade eller gifte sig med icke-judar (men en son fick barn tillsammans med en kristen). Såväl Schück, hans svärson Lesser Meyerson, född i Strelitz, och även dennes svärson Henrik Davidson var ordförande i Stockholms mosaiska församling. En ny familjekrets hade tagit över makten i församlingen.

Den relativt långsamma assimilationsprocessen bland David Hirschs ättlingar står i kontrast till Aaron Isaacs familjekrets där de flesta medlemmar assimilerades ganska snabbt. Aarons enda barnbarn som uppnådde

vuxen ålder lät liksom sin man döpa sig, och även hans bröders ättlingar assimilerades i stor utsträckning inom ett par generationer. Av de 10 brorsbarn som bodde i Sverige och som uppnådde vuxen ålder lät visserligen bara en döpa sig, men av de 52 brorsbarnbarn som lokaliserats och nådde vuxen ålder döptes minst hälften (Författarens genealogiska samling).

När det gällde Gumpert Hirsch och hans familjekrets gick assimilationen ännu snabbare. Denne var en av de mest ekonomiskt framgångsrika bland de tidigast invandrade judarna, under en period kompanjon till Aaron Isaac och kusin till dennes fru. Gumpert Hirsch efterlämnade sju döttrar och en son, varav endast två (eller möjligen tre) av döttrarna gifte sig judiskt. Åtminstone fyra av barnen lät döpa sig och två av döttrarna gifte sig adligt (Carlsson 2018: 131f.).

Det är viktigt att påpeka att långt ifrån alla judar uppnådde ekonomiskt välstånd. Många yrkestitlar tyder på en mer genomsnittlig levnadsstandard och det fanns också många fattiga. Någon ordentlig socioekonomisk kartläggning av dessa tidiga invandrare saknas, liksom en analys av ett eventuellt samband mellan ekonomiskt välstånd och assimilation genom dop; i släktkretsarna kring de relativt välbärgade Aaron Isaac, David Hirsch och Gumpert Hirsch finns alltså olika tendenser.

1782 års judereglemente begränsade judisk bosättning till Stockholm, Göteborg och Norrköping. Därutöver kom även ett fåtal judar att bo i Karlskrona och under en kort tid i Marstrand, som mellan 1775 och 1794 hade så kallade porto franco-privilegier som innebar fri invandring, religionsfrihet och frihet från skråtvång.

Även judarna i Norrköping var till stor del kedjemigranter från Mecklenburg, många från den lilla staden Schwaan. År 1767 fanns sju skyddsjudar i staden. Tre av dem och/

eller deras barn kom snart att bosätta sig i Norrköping. De var alla besläktade och blev så än mer efter att de kommit till Sverige.⁶

Judarna i Göteborg var, till skillnad från de i de andra tillåtna städerna, till en början ganska fattiga. Den förste, David Abraham, kom från Moising nära Lübeck. På 1790-talet höjdes dock den socioekonomiska nivån avsevärt främst genom invandringen från Köpenhamn av två förmögna tyskfödda judar: Simon Elias Warburg och Lazarus Elias Magnus.

Magnus föddes i Strelitz i Mecklenburg och Warburg föddes i Hamburg och tillhörde en välkänd släkt med många framträdande medlemmar inom bankväsende, filantropi och välgörenhet, och med släktgrenar i Tyskland, Sverige, Danmark, England och USA. Warburg och Magnus var gifta med två kusiner Henriques, en annan stor och välkänd judisk familj. De internationella familjenätverken var starka.

Göteborg upplevde en högkonjunktur under det så kallade kontinentalsystemet under Napoleonkrigen. För stadens kommissionärer, av vilka flera var judar, var denna handel mycket lönsam. Den socioekonomiska strukturen bland Göteborgs judar hade alltså radikalt förändrats på ett par decennier. Även

6 De tre var Marcus Levi, Jeremias Moses och David Davidsson. Marcus Levi var far till Jacob Marcus som brukar räknas som pionjären bland Norrköpingsjudarna och till Joseph Marcus som flyttade till Stockholm. Jeremias Moses var far till Philip Jeremias, som blev ledare för Norrköpingsförsamlingen och stamfar för släkten Philipson. David Davidsson var styvson till Marcus Levi, flyttade själv till Norrköping och blev så småningom svärfar till Philip Jeremias. Om skyddsjudarna i Schwaan 1767, se Tychsen 1769: 17–19, om familjerna i Norrköping, se Ivarsson och Brody 1956.

många av de första judiska invandrarna i Göteborg kom från Mecklenburg.

Även i rikets tredje största stad, Karlskrona, som var mer eller mindre helt uppbyggt kring örlogsflottan, uppstod en liten judisk koloni tack vare den unge och driftige Fabian Philip. Han var från Bützow i Mecklenburg och tillhörde den tidigare nämnda familjekretsen kring Abraham Aaron. 1780 hade Fabian anställts hos Aaron Isaac i Stockholm och fick senare samma år tillstånd som nipperhandlare i Karlskrona. Men efter att judereglementet införts 1782 fick Karlskronas fyra judar lämna staden, eftersom den inte omfattades av reglementet. Tre av dem gjorde det, men Fabian Philip hade andra visioner och fick tillstånd att stanna kvar i staden efter att han erbjudit sig att tillverka segeldukar och annat som flottan behövde till ett förmånligare pris än vad som fanns att tillgå. Han blev så småningom mycket förmögen. En församling växte upp runt Fabian Philip, hans tre bröder, deras familjer, andra släktingar och anställda, men den var mycket liten – endast 35 personer 1815.

Invandring och demografisk utveckling 1815-1880

Den ekonomiska kris som kulminerade 1815 efter Napoleonkrigens slut medförde att de fåtaliga svenska judarna utsågs till syndabockar av antijudiska aktörer, inte minst manifesterat i judefientliga attacker vid 1815 års riksdag. Det särskilda utskott som tillsattes avvisade dock de svepande beskyllningarna om judars oärlighet och kunde efter en undersökning också avfärda påståendena att judar var överrepresenterade vid luredrejeri (smuggling) eller valuta-spekulationer eller att krisen delvis skulle ha berott på judars importhandel av främst lyxvaror. Utskottet föreslog i stället att flera

Fabian Philip. Judiska museet i Stockholm.

områden av näringslivet öppnades för judarna för att underlätta deras integration, men detta förkastades av de ofrälse stånden som i stället drev igenom skärpta invandringsbestämmelser: ingen utländsk jude skulle härnäst få inflytta utan kungens uttryckliga tillstånd (Valentin 1924b: 46, och Valentin 1924a: 308). Följden blev en minskad invandring och mellan 1815 och 1838 fick endast ett 25-tal judar rätt att vistas i riket, vilket ledde till att antalet judar ökade obetydligt: från 785 år 1815 (Olán 1924: 191) till 911 år 1840 (*Bidrag till Sveriges officiella statistik* 1864: 118). Många ansökningar avslogs eller inskränktes till att bara gälla ett visst antal månader (Valentin 1924a: 335ff.).

Även om invandringen var obetydlig fortsatte den kontinuerligt främst från Tyskland och ibland som tidigare med kedjemigration, återutvandring och återinvandring. Den excentriska Benjamin Leja föddes i Hamburg 1797 och har kallats ”Sveriges första epahandlare” eftersom han tillämpade

Tabell 1. Födelseorter för taxerade medlemmar av Stockholms mosaiska församling 1839-1840

Födelseort	Antal	Andel
Sverige	75	59,5 %
Danmark	8	6,3 %
Polen	3	2,4 %
Preussen	14	11,1 %
Mecklenburg-Schwerin	6	4,8 %
Mecklenburg-Strelitz	12	9,5 %
Baden	2	1,6 %
Hamburg	2	1,6 %
Okänt	4	3,2 %
Totalt	126	100 %

Källa: Medlemmarnas namn har erhållits från Stockholms judiska (mosaiska) församlings taxeringslängd 1839-1840. Födelseorter har kompletterats ur församlingens kyrkböcker och flera andra källor. Anm.: De som var födda i Preussen fördelar sig enligt följande: Västpreussen 4, Brandenburg 2, Pommern 2, Posen 2, Sachsen 2, Hessen-Nassau 1, Schlesien 1.

enhetspriser. Leja var populär hos kunderna och hos kungen men ansågs också vara skrupelfri och beskylldes för ockerverksamhet. Leja lämnade Stockholm på 1850-talet efter konflikter med både församlingen och sina söner. Sönerna hade stannat kvar hos sin mor i Tyskland men successivt invandrat till Sverige. Joseph Leja kom till Stockholm 1840 och blev sin fars konkurrent (Söderberg 1977-1979).

Den minskade invandringen efter 1815 medförde en demografisk förändring så till vida att andelen judar födda i Sverige ökade under de närmaste decennierna. För att studera detta mer i detalj, samt den geografiska bakgrunden till den tyska judiska invandringen under denna tid, har jag gjort en liten miniutredning av de judar som är upptagna på taxeringslistan för Stockholms mosaiska församling 1839-1840.

Som framgår av tabell 1 är dominansen

av invandringen från Mecklenburg nu långt ifrån lika stark som tidigare. Den geografiska bakgrunden har blivit mer differentierad och kedjemigrationen på 1800-talet var inte lika vanligt som tidigare. Detta framgår också av att de som är födda i Preussen kom från en rad olika områden.

Genom avskaffandet av judereglementet 1838, och senare avregleringar, underlättades integrationen av judar i Sverige. Invandringen fortsatte från framför allt Danmark och Tyskland. De flesta av invandrarna från Tyskland tillhörde en slags medelklass. Av de 31 tyska judar som ansökte om svenskt medborgarskap mellan 1860 och 1869 var fyra handlare, 17 var bokhållare eller på annat sätt handels- eller kontorsanställd, en agent, en fabriksföreståndare, en fabriksanställd, en verkmästare, en mekanikus, en lantbrukare, en religionslärare och predikant, en konstnär, en utan angiven sysselsättning och en som syslade med "tekniska göromål".

Ännu mellan 1860 och 1869 var det ungefär lika många judar från "väst" (främst Tyskland och Danmark) som från "öst" (det ryska tsarimperiet) som ansökte om svenskt medborgarskap, men mellan 1870 och 1879 var bara drygt en sjättedel från "väst" (Databas över ansökningar om svenskt medborgarskap 1860-1920). Den östjudiska invandringen, som började i liten skala på 1850-talet, kom från 1860-talet och framåt att dominera numerärt.

Ett par av de tysk-judiska immigranterna som vid denna tid gjorde viktiga insatser i den ekonomiska utvecklingen ska nämnas. En var grosshandlaren, industrimannen och den tyske konsuln Carl Heinemann, från slutet av 1860-talet adlad i Tyskland med namnet von Heinemann. Han föddes 1807 i Sandersleben, i dåvarande hertigdömet Anhalt-Dessau, invandrade till Stockholm 1845 och förmedlade som representant för bankfirmor i Frankfurt am Main svenska

statslån under 1860-talets järnvägsbygge. Han var särskilt framgångsrik innan de nya svenska affärsbankerna blev konkurrenskraftiga i denna typ av kreditförmedling (Fritz 1995).

Den andre var Simon Sachs, född 1839 i Walldorf i hertigdömet Sachsen-Meiningen, som på 1850-talet rekryterades till den redan nämnde Joseph Lejas firma. Han övertog verksamheten 1865 sedan han i enlighet med Lejas testamente gift sig med dennes dotter Mathilda. Sachs rekryterade flera av sina bröder till ledande befattningar i företaget, som blev ett av huvudstadens största.

Vid denna tid fanns flera gamla judiska familjeföretag som gradvis tappade sin ”judiska” karaktär: tidigare kunde ägare, chefer, leverantörer och borgenärer i stor utsträckning ha varit judar. Men i takt med att företagen växte och moderniserades skilde de sig inte nämnvärt från andra familjeföretag. Företaget Josef Leja är ett bra exempel. När de Sverigefödda Josef Sachs och hans sväger Arthur Thiel tog över firman 1894 efter sin far respektive svärfar moderniserades

Tabell 2. Födelseområden för judar födda i Tyskland, bosatta i Sverige 1880

Område	Antal	Andel
Preussen, kungariket	142	56,8 %
(varav Schleswig-Holstein)	(45)	(18,0 %)
Hamburg, Freie und Hansestadt	55	22,0 %
Mecklenburg-Schwerin, storhertigdöme	17	6,8 %
Mecklenburg-Strelitz, storhertigdöme	2	0,8 %
Hessen, storhertigdöme	9	3,6 %
Sachsen-Meiningen, storhertigdöme	9	3,6 %
Diverse	9	3,6 %
Ej specificerat	7	2,8 %
Totalt	250	100 %

Källa: Databas över judar bosatta i Sverige 1880.

verksamheten och de äldre och mer konservativa släktingar som fadern rekryterat fick lämna ledningen (Husz 2000–2002).

Nästa demografiska nedslag är 1880. I Sverige fanns på den tiden cirka 3000 mosaiska trosbekännare. En majoritet av dessa var födda i Sverige och knappt en tredjedel i Ryssland eller Polen – räknar man in deras Sverigefödda barn blir andelen betydligt högre. Endast 8 procent var födda i Tyskland (Databas över judar bosatta i Sverige 1880). Men var i Tyskland?

Som synes av tabell 2 var det 1880 fortfarande några som var födda i Mecklenburg, men långt ifrån samma andel som tidigare. I vilken utsträckning dessa hade släktskaps- eller andra relationer med de familjer som invandrat därifrån under slutet av 1700-talet är inte undersökt. Andelen födda i Hamburg har ökat avsevärt, men framför allt är invandrarna födda i kungariket Preussen, vilket naturligtvis inte är konstigt eftersom detta utgjorde större delen av imperiet.

Att ganska många föddes i Schleswig-Holstein är inte förvånande, och invandringen från Altona, som tillhörde Danmark fram till 1864, har alltid varit ganska betydande. Det som kan förvåna är att så få kom från Berlin och inte minst att invandringen från Pommern, som ju delvis var svenskt fram till 1815, alltid varit ganska obetydlig.

Hur såg köns- och äktenskapsmönstret ut bland Tysklandsfödda judar i Sverige 1880? Av de 250 individerna var 55 procent män, men bara hälften av männen var gifta jämfört med två tredjedelar av kvinnorna.⁷ Många ogifta tyska judiska män lockades av den expanderande handels- och

7 Av de 138 männen var 68 gifta, 64 ogifta, 5 änklingar och 1 fränksild. Av de 112 kvinnorna var 73 gifta, 26 ogifta, 12 änkor och en fränksild (Databas över judar bosatta i Sverige 1880).

Tabell 3. Födelseprovinser för judar födda i Preussen, bosatta i Sverige 1880

Provinser	Antal	Andel
Schleswig-Holstein (av vilka Altona 24, Kiel 6)	45	18,0 %
Västpreussen (av vilka Danzig 11)	19	7,6 %
Ostpreussen (av vilka Königsberg 4)	15	6,0 %
Hessen-Nassau	13	5,2 %
Posen	13	5,2 %
Berlin	7	2,8 %
Rhenprovinzen	7	2,8 %
Diverse (Sachsen 6, Pommern 4, Schlesien 4, Brandenburg 3, Hannover 3, Westfalen 1, Okänt 2)	23	9,2 %
Totalt	142	56,8 %

Källa: Databas över judar bosatta i Sverige 1880.
Anm.: Andelen avser procent av de 250 Tysklandsfödda.

Tabell 4. Yrkesbeteckningar för manliga judar födda i Tyskland, bosatta i Sverige 1880

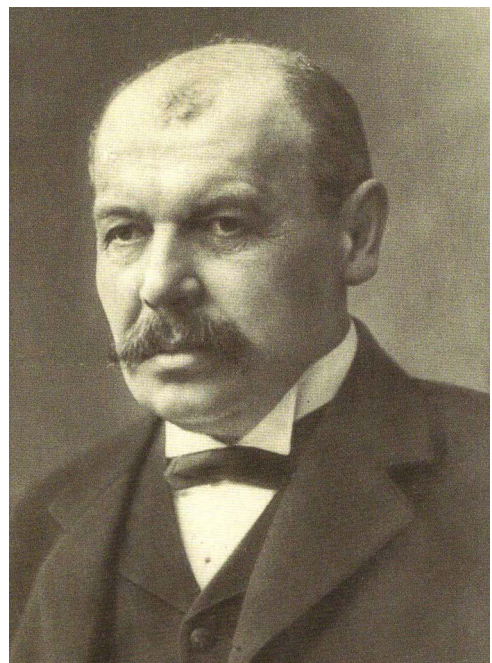
Yrke	Antal	Andel
Handlande	37	30,3 %
Grosshandlare m.m.	20	16,4 %
Bokhållare, handelsbiträde m.m.	20	16,4 %
Handelsagent m.m.	20	16,4 %
Hantverkare	9	7,4 %
Rabbiner, kantorer	5	4,1 %
Rektor, häradshövding	2	1,6 %
Student	1	0,8 %
Musiker	1	0,8 %
Arbetare, f.d. hyrkusk, dräng, gesäll, lärlingar (2 st.)	6	4,9 %
Ej angivet	1	0,8 %
Totalt	122	100 %

Källa: Databas över judar bosatta i Sverige 1880.
Anm.: Därutöver fanns 15 hemmavarande söner utan angiven titel.

industriverksamheten i Sverige. Men vad arbetade de judiska männen med vid denna tidpunkt (kvinnorna betecknades ganska sällan med yrkesbeteckningar i folkbokföring och andra källor även om de faktiskt yrkesarbetade)?

Trots att lagstiftningen inte längre innehöll några begränsningar av mosaiska trosbekännares yrkesutövning var en stor majoritet verksamma inom handelssektorn: grosshandlare, handlande, bokhållare, handelsbiträden o.s.v. Ganska få var hantverkare eller arbetare. Den starka expansionen av handelssektorn lockade.

Decennierna kring sekelskiftet 1900 var dynamiska i Sverige med urbanisering, industrialisering och strukturomvandling av näringslivet. Både infödda och invandrade judar bidrog till detta och drog nytta av det. Några judar fick framträdande roller i det svenska industriundret, som den Sverigefödde industrimannen Oscar Lamm och den Tysklandsfödde bankiren Louis Frænckel.

Louis Frænckel.

Wikimedia Commons

Frænckel föddes i Aschersleben i provinsen Sachsen, Preussen, cirka 55 kilometer söder om Magdeburg. Han kom till Stockholm 1874 och som boutredningsman åt sin redan omnämnde morbror Carl von Heinemann lärde han känna dennes internationella bankförbindelser, övertog viktiga representantskap och grundade själv 1880 en bankfirma med fokus på internationella storaffärer. Han blev snabbt rik på valuta-handel och kapitalimport genom att utforma och placera svenska obligationslån i Tyskland. När en av de tre storbankerna i Sverige, Stockholms handelsbank (senare Svenska handelsbanken), behövde rekrytera en ny verkställande direktör 1893, valde de Frænckel. Han blev kvar som chef för Handelsbanken till sin död 1911 och lyckades tiodubbla bankens fondkapital. En viktig framgångsfaktor var att han kunde dra nytta av sina stora internationella och nationella nätverk av politiker, tjänstemän, bankirer och finansmän. Inte minst vikten av det judiska nätverk han själv var en del av har lyfts fram, framför allt kontakterna med Max Warburg, då chef för M. M. Warburg & Co i Hamburg (Fritz 1994).

Tysklandsfödda judar i Sverige 1920

I samband med första världskrigets utbrott kom en ny kategori judiska invandrare till Sverige, exempelvis de som rest hit i affärsangelägenheter, men som inte kunde ta sig vidare på grund av krigsutbrottet och sedan av olika anledningar blev kvar i landet, även om detta inte alltid var meningen från början. Ett sådant exempel är Jacob Ettlinger, som kom till Sverige 1915 för att ta sig till USA som representant för ett tyskt familjeföretag. Krigets utveckling fick honom att stanna kvar.

Ettlinger var på många sätt en typisk stockholmsk "norrjude": tysk och bosatt i den välbärgade stadsdelen Östermalm, men

religiöst var han atypisk. Ettlingers farfar, och särskilt dennes bror som Jacob var uppkallad efter, hade varit ledare för den judiska nyortodoxin i Tyskland som bekämpade 1800-talets liberala reformrörelse. Jacob Ettlinger behöll den traditionella inriktningen, blev mångårig ordförande för den ortodoxa synagogan Adat Jisrael i arbetarstadsdelen Södermalm, vilken främst besöktes av invandrade östjudar (Carlsson 2021a). Två tysk-judiska invandrare under eller strax efter första världskriget som var viktiga för den svenska sionismen var Isaak Feuerring (Weberling 2021) och Ernst Blumenthal.

Om vi går vidare till nästa demografiska nedslag, 1920, har andelen tyskfödda judar i Sverige ytterligare minskat. Av de totalt 6 460 mosaiska trosbekännare som då officiellt bodde i Sverige var 45 procent, knappt 3 000, födda utomlands, men av dessa var bara 297, eller mindre än fem procent av alla judar i Sverige, födda i Tyskland eller Österrike (Valentin 1924a: 545).

Vad som är anmärkningsvärt är att könsfördelningen nu är den omvända mot 1880. En majoritet, 55 procent, av de tyskfödda judarna år 1920, var kvinnor. Annars fanns generellt 1920 ett stort manligt överskott bland utrikesfödda judar; en förklaring till detta är sannolikt att många av de Rysslandsfödda judiska män som bodde i Sverige 1920 en gång hade kommit hit för att slippa militärtjänst, exempelvis under det rysk-japanska kriget 1904–1905. Men vad berodde överskottet av kvinnor bland de tyskfödda judarna på? Kanske hade många av dem rekryterats till dåtidens typiska kvinnoyrken? Kanske fanns det exempel på "import" av tysk-judiska fruar till svenska judiska män? Detta är inte undersökt.

Ett exempel på en tysk-judisk immigrant under mellankrigstiden är Norbert Masur, född 1901 i Friedrichstadt, Schleswig-

Holstein. Han kom till Stockholm 1920 och blev disponent för Baltiska skinnkompaniet, ägt av ett gammalt familjeföretag i Altona som drevs av Julius Hollander, och som senare övertogs av sonen Fritz Hollander.

Under andra världskriget blev Masur tillsammans med Gilel Storch, invandrad från Lettland, och Fritz Hollander aktiva i den svenska sektionen av World Jewish Congress. Genom att lyckas skicka matpaket till koncentrationslägerfångar räddades troligen tusentals judars liv. Våren 1945 åkte Masur till Tyskland för att förhandla med Heinrich Himmler i syfte att försöka befria judiska fångar. Masur beskrev själv i sin bok *En jude talar med Himmler* (1945) det surrealistiska mötet som ledde till att omkring 7000 kvinnor släpptes från koncentrationslägret Ravensbrück.

Masurs kompanjon Fritz Hollander var en av efterkrigstidens mest inflytelserika och färgstarka svenskjudiska aktörer, en doer och en till synes motsägelsefull blandning av sionist och ortodox, framgångsrik affärsman och kommunist – eller åtminstone socialist. Utöver sin affärsverksamhet ägnade han sig åt judiska frågor. 1948 blev Hollander fullmäktigerepresentant i Stockholmsförsamlingen för de ortodoxa och utmanade de styrande liberalerna. Han var en av drivkrafterna till att starta en judisk grundskola, Hillelskolan, som då var en kontroversiell inomjudisk fråga. Hollander gifte sig 1938 med Camilla Ettliger, dotter till den redan nämnda Jakob Ettliger, som var god vän med Julius Hollander och styrelseledamot i hans företag.

1930-talets flyktingar

Efter att nazisterna tagit makten i Tyskland 1933 och omedelbart börjat förfölja den judiska befolkningsgruppen förde Sverige, liksom nästan alla potentiella mottagarländer,

en restriktiv invandringspolitik mot de judar som inte kunde återropa politisk förföljelse. De som ansågs ha bra möjligheter till transmigration prioriterades och en förutsättning för att någon skulle få komma hit var att försörjningsfrågan var löst: en privatperson eller organisation skulle ekonomiskt garantera för flyktingen.

Redan 1933 etablerades ett system med kvotreglerad invandring. En hjälporganisation fick ett antal platser och garanterade försörjning för att flyktingarna inte skulle vara ”en belastning för samhället”. De fyra viktigaste kvoterna var Chaluzkvoten, Barnkvoten, Kristinehovskvoten och Transmigrantkvoten.

Utgångspunkten för Chaluzkvoten var den sionistiska ungdomsrörelsen Hechaluz i Tyskland, som utbildade unga människor mellan 18 och 35 år i hantverk och jordbruksarbete för senare emigration till Palestina. Efter att nazisterna tog makten etablerades utbildning utomlands i tretton länder, inklusive Sverige. Totalt reste cirka 490 ungdomar till Sverige inom ramen för denna kvot och beviljades ett uppehållstillstånd på 18–24 månader. Nästan hälften blev dock kvar i Sverige.

En annan kvot var barnkvoten, som en del av en internationell *Kindertransport*. Stockholmsförsamlingen inrättade en särskild barnavdelning, men att hitta plats åt barnen blev en svår uppgift. Ungefär en tredjedel placerades i judiska familjer, en tredjedel i kristna familjer och en tredjedel fick placeras på barnhem runt om i landet. Av de cirka 500 räddade judiska barnen stannade cirka två tredjedelar i Sverige efter kriget.

1934 grundades exilskolan Landschulheim Kristinehov i södra Sverige av pedagog och sionisten Ludwig Posener och hans hustru Charlotta, med stöd av Stockholmsförsamlingen. Skolan stängdes redan 1940 på grund av ekonomiska problem och interna

Judiska flyktningbarn anländer på Stockholms järnvägsstation den 16 februari 1939. Stockholms stadsmuseum.

konflikter. Totalt uppges 175 ungdomar ha gått i skolan. Många återvände till Tyskland, men ett hundratal räddades från Förintelsen, däribland ett 35-tal som stannade i Sverige.

Den 1 juli 1939 var det beräknade antalet judiska flyktingar i Sverige mellan 4 300 och 4 800, inklusive barn. Många lämnade Sverige före 1942 och i början av detta år fanns det runt 3 000 judiska flyktingar i landet.⁸ Vilka var de tyska judiska flyktingarna på 1930-talet? Många intellektuella och andra kom

att göra betydande insatser i olika delar av samhället. Exempel är nationalekonomen Rudolf Meidner, psykologen David Katz, sociologerna Fritz Croner och Joachim Israel (som kom med Chaluzkvoten), konstnären Lotte Laserstein, filmaren Erwin Leiser, författaren Peter Weiss, karikatyrtecknaren Thomas Theodor Heine, som kom vid 73 års ålder, samt litteraturprofessorn Walter Berendsohn. Listan kan göras lång.⁹

8 Om 1930-talets invandring och kvoterna, se exempelvis Hansson 2004; Thor 2005; Kvist Geverts 2008; Rudberg 2015, 2017; Carlsson 2021b: 228–243.

9 Ett banbrytande arbete om denna invandring med en detaljerad inventering är Helmut Müsseners doktorsavhandling (Müssener 1974). Under senare år har åtskilligt publicerats, bland annat flera

Lise Meitner. Smithsonian Institution Archives.

Den vetenskapligt kanske mest framstående flyktingen var kärnfysikern Lise Meitner som kom 1938. Hon hade konverterat till kristendomen, men lydde under de tyska raslagarna. Hon föddes i Wien där hon doktorerade men kom tidigt till universitetet i Berlin och blev den första kvinnliga professorn i Tyskland. Hon hade blivit föreslagen till Nobelpriset i fysik 1936 tillsammans med Otto Hahn, men Hahn fick priset ensam 1944.

Många tysk-judiska flyktingar arbetade på olika sätt inom musikområdet. Henrik Rosengrens jämförande undersökning av fem av dem visar likheter: de var alla välutbildade med över- eller medelklassbakgrund i olika storstäder. I Nazityskland betraktades de som "fiender till det tyska" samtidigt som de i

artiklar i antologin Andersson m.fl. 2021, exempelvis Dencik 2021 (på tyska: Glöckner & Müssener 2018). Se även översikt i Carlsson 2021b: 243–250.

Sverige blev bärare av ett tyskt kulturarv och bidrog till kontinuiteten mellan svenskt och tyskt kulturliv. Men det fanns också skillnader, inte minst i förhållningssättet till den judiska bakgrunden och kulturen (Rosengren 2013).

Bland flyktingarna fanns också makarna Anna och Fritz Warburg som anlände 1938. Anna Warburg föddes 1881 i Stockholm, hennes far hade invandrat från Hamburg och tillhörde den välkända släkten Warburg. Anna var en av pionjärerna i att etablera barnträdgårdar även för små barn från mindre bemedlade familjer. Efter giftermål 1908 med sin släkting bankiren Fritz Warburg flyttade hon till honom i Hamburg, men höll kontakten med Sverige där paret bodde under första världskriget. En annan flykting var förre statssekreteraren i Tysklands finansdepartement, Hans Schäffer, som ankom 1933. I Sverige blev han senior ekonomisk och juridisk rådgivare inom Tändsticksbolaget.

Många välutbildade flyktingar, inte minst jurister, kunde inte utöva sina yrken i Sverige utan fick försörja sig med annan verksamhet. Advokaten i Lübeck Ludolf Häusler flydde 1939 till Sverige där han innehade genealogiska byrån i Uppsala och ägnade sina arbetsdagar åt uppdragsläktforskning på Landsarkivet i Uppsala.¹⁰ Andra sådana exempel på advokater är Bruno May, som blev arkivarbetare, och Kurt Friedlander.

Många flyktingar tog sig fram enligt principen "många små bäckar små", vilket Hilde Rohlén Wohlgemuth skrivit om. En av hennes många inkomstkällor var att göra

10 Jag började själv arbeta där vid 14 års ålder som framtagare och bar fram åtskilliga arkivvolymerna åt honom. Jag har goda och varma minnen av den vänlige mannen, han var väldigt kortväxt och jag minns hans knarrande skor.

”Weisser Käse” (keso eller kvarg) i sitt kök och sälja den till flyktingar. Hennes man Norbert fick så småningom arbetstillstånd i sitt egentliga yrke som matematiklärare, samtidigt som Hilde förverkligade sin dröm om att få bli bibliotekarie, mellan 1948 och 1965 vid Judiska biblioteket i Stockholm. Hon gav även ut flera svensk-judiska bibliografier (Rohlén-Wohlgemuth 1987).

Författaren Nelly Sachs och hennes mor anlände i april 1940, efter en lång ansökningsprocess. När Nelly Sachs ansökte om svenskt medborgarskap 1950 fick hon avslag eftersom hon inte uppfyllde de formella ekonomiska kraven, så jag skämtar ibland om att Sverige var tvungen att ge henne Nobelpriset för att hon skulle kunna bevisa att hon kunde försörja sig själv. Men det stämmer förstås inte, Nelly Sachs blev, efter att reglerna ändrats, medborgare i sitt andra försök 1952, 14 år innan hon tilldelades Nobelpriset.

Många flyktingar stannade bara tillfälligt i Sverige och tog i olika grad intryck från sin tid här. Gynekologen Bernhard Zondek, filosofen Ernst Cassirer, religionshistorikern och religionsfilosofen Hans-Joachim Schoeps (Schoeps 2021), lingvisten och folkloristen Wolfgang Steinitz samt juristen Fritz Bauer är några av dem. Steinitz var också en av grundarna 1938 av föreningen Emigranten-Selbsthilfe i Stockholm, där många tysk-judiska flyktingar var engagerade, men även infödda svenskar och före detta invandrare som den tidigare nämnda Fritz Hollander (Müssener och Scholz 2021).

Förutom de många tysk-judiska flyktingar som frivilligt engagerade sig i flyktingarbete, anställdes ett antal i församlingarnas växande flyktingverksamhet. Wilhelm Michaeli kom till Sverige 1933 och hade många viktiga befattningar inom Stockholmsförsamlingens arbete med flyktingar och överlevande: chef för flyktingmottagandet fram till 1945, chef för emigrationsavdelningen 1945 till 1953, och

1953 till 1966 ledare av Stockholmskontoret för The United Restitution Organization (URO) som bistod judar i ansökningar om ekonomisk kompensation, *Wiedergutmachung*, från Västtyskland. Många andra flyktingar med juridisk utbildning i Tyskland hjälpte till i sådana frågor. Michaeli efterträddes som chef för URO 1966 av sin kollega Ruth Liebenthal, också hon tysk-judisk flykting, som också efterträdde honom som chef för emigrationsavdelningen 1953.

En av de ansvariga för Stockholmsförsamlingens barnavdelning var Eva Warburg, född 1912 i Hamburg, som flydde hit 1938; hennes tyskfödda far Fritz och svenskfödda mamma Anna kom också till Sverige och är redan nämnda. Eva Warburg lämnade Stockholm för Palestina 1945. När hon dog 2016 i Israel var hon 104 år gammal.

Ett av barnhemmen som etablerades var pojkhemmet i Uppsala. Dess föreståndare var Sophie Michaeli, själv flykting från Berlin och gift med Wilhelm Michaeli. Hennes syster Elisabeth Müller-Winter var föreståndare för ett pojkhem på Hornsgatan i Stockholm och en tredje syster, Charlotta Goldstein, arbetade på ett hem för judiska flyktingflickor i Göteborg. Hennes son Max Goldstein, född 1925 i Berlin, kom till Sverige 1939 och blev en av efterkrigstidens främsta kostymdesigner, även internationellt känd. Hans artistnamn var Mago som han senare också antog som sitt officiella efternamn. En av dem som kom med Kindertransporten 1939 var den 12-åriga Franz T. Cohn, född i Chemnitz i Sachsen. Cohn blev på många sätt engagerad i det judiska Sverige, bland annat i Glämsta sommarkoloni och som ordförande i Förenade Israelinsamlingen.

Genom de så kallade ”Vita bussarna” och ”Vita båtarna” i krigets slutskede och kort därefter kom omkring 12 000 judar som överlevde koncentrationslägrens fasor till Sverige. Hur många av dem var från Tyskland?

Inte många. I de tryckta men knappast fullständiga listor som publicerats av World Jewish Congress och Stockholm Jewish Community finns totalt närmare 11000 judar uppräknade. Av dessa var bara drygt 300 statslösa före detta tyska medborgare. Jag slutar min kronologiska exposé 1945, även om det givetvis även därefter har invandrat tyska judar till Sverige av exempelvis arbetsmarknads- eller familjeskäl.

Rabbiner och kantorer

Slutligen ska nämnas en speciell kategori rekryterade invandrare: rabbiner och kantorer i de judiska församlingarna. På grund av obefintliga utbildningsmöjligheter i Sverige hämtades under lång tid en stor majoritet av dem, åtminstone de icke-ortodoxa, från Tyskland.

De första rabbinerna i Stockholm rekryterades av Aaron Isaac. Hans släkting Levin Hirsch Levi var anställd i 16 år och kom från Strelitz i Mecklenburg. Ruben Wulff, som var den siste rabbinen som enbart hade en talmudisk utbildning, föddes i Posen och kallades även Reb Röbel efter Röbel i Mecklenburg där han tidigare bott och där även hans hustru var född. Efter Wulffs död 1828 följde en period på över 130 år, fram till 1965, då alla reformrabbiner i Stockholm var både religiöst och sekulärt utbildade i Tyskland. Nästan alla var även födda där med undantag av Gottlieb Klein och Marcus Ehrenpreis som var födda i det habsburgska imperiet.

En av dessa rabbiner, Emil Kronheim, hade varit tysk soldat och fältrabbin under första världskriget. Tre år efter krigsslutet rekryterades Kurt Wilhelm som överrabbin i Stockholm. Efter att nazisterna tog makten fick Wilhelm ge upp en akademisk karriär i Tyskland, men fick en titulärprofessur 1959 vid universitetet i Frankfurt am Main. Hans

fru Ilka Wilhelm, född 1906 i Braunschweig, var den som en gång väckte idén om en judisk lekskola i Stockholm.

Även i Göteborg verkade rabbinerna länge på sina poster. Mellan 1837, när den första anställdes, och 1954, fanns det bara fyra, alla rekryterade från Tyskland. Även i Norrköping rekryterades de religiösa tjänstemännen från Tyskland.

Även de flesta kantorerna var under lång tid rekryterade från Tyskland. Välkända även i det svenska musiklivet var till exempel Felix Saul, född 1883 i Preussisch Stargard, anställd i Stockholmsförsamlingen 1909–1932, och Leo Rosenblüth, född 1904 i Fürth, Bayern, anställd 1931–1976.

I Göteborg var Abraham Baer, född i Filehne i Posen, en betydande personlighet under 1800-talets andra hälft. Han var verksam som kantor från 1857 till sin död 1894. Han var ett slags kitt mellan olika arenor och kultur med goda kontakter med icke-judiska liberaler som Sven Adolf Hedlund och Viktor Rydberg. Baer publicerade 1877 en handbok i traditionell judisk liturgi, *Baal T'filla oder der praktische Vorbeter*, som bestod av närmare 1500 insamlade och nedtecknade liturgiska melodier. Boken kom att användas i kantorsers praktiska verksamhet runt om i världen (Hammarlund 2013).

Sammanfattande slutord

Judar fick först på 1770-talet bo i Sverige permanent utan att behöva konvertera. Den tysk-judiska invandringen till Sverige har varit tämligen kontinuerlig men av olika slag: förutom flyktinginvandring även frivilliginvandring i form av kedjemigration och arbetskraftsinvandring. En särskild form av rekryteringsinvandring har bestått av rabbiner och kantorer.

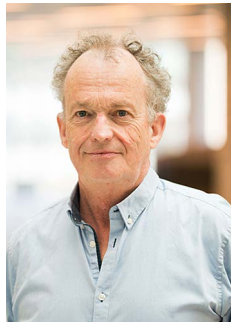
Till en början skedde invandringen dels i form av kedjemigration från Mecklenburg,

dels i form av mindre familjegrupper från andra delar av Tyskland. Under 1800-talet fortsatte frivilliginvandringen, såväl enskilda individer som mindre familjegrupper kom hit, etablerade affärsverksamheter och tog sedan hit yngre släktingar. Det är slående att den geografiska bakgrunden i Tyskland med tiden blev betydligt mer differentierad än tidigare.

Under 1930-talet var det i stället fråga om flyktinginvandring, både individuellt och med hjälp av särskilda kvoter för barn och ungdomar. Många var välutbildade – eller blev det i Sverige. Bland 1945 års räddade var relativt få från Tyskland, och därefter har invandringen troligen varit ganska måttlig och då i form av arbetsmarknads- eller familjeskäl. ■

Carl Henrik Carlsson

är forskare vid Hugo Valentin-centrum, Historiska institutionen, Uppsala universitet, tidigare också redaktör vid Svenskt biografiskt lexikon och Riksarkivet i Sverige. Han har i många år undervisat i svensk-judisk historia på Uppsala universitet och på Paideia folkhögskola. Han disputerade 2004 på avhandlingen *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860-1920* som belönades med Uppsala universitets Geijerspris och Kungl. Vetenskaps-Societetens i Uppsala Benzeliusbekänning. Han har därefter författat en lång rad uppsatser och artiklar om främst svensk-judisk historia. Hans översiktsverk *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm: Natur & Kultur, 2021) nominerades till såväl Augustipriset som Stora Fackbokspriset. Hans arkivguide *Källor till judarnas historia i Sverige* utgavs av Svenska Riksarkivet 2022. Han är sedan många år ledamot av styrgruppen för Forum för judiska studier vid Uppsala universitet och av redaktionsrådet för *Nordisk Judaistik*. För närvarande arbetar han bland annat med ett forskningsprojekt om integrationen 1880-1920 av barnen till östjudiska invandrare i Sverige. Fotograf: David Naylor.

Källor

Stockholms mosaiska (judiska) församlings arkiv, Riksarkivet Arninge:

Huvudarkivet: Föreståndarnas, församlingsstämman samt fullmäktiges protokoll med bilagor, taxeringslängd 1 april 1839–1 april 1840 (vol. A 1 a:10). Kyrkböcker: 1822–1855 (vol. AI:1), 1855–1916 (vol. AI:2).

Hos författaren:

Databas över judar (mosaiska trosbekännare) bosatta i Sverige 1880. Grunden till databasen är 1880 års folkräkning: Utdrag ur husförhörslängderna (SCB:s arkiv, avdelningen/byrån för befolkningsstatistik, Riksarkivet i Täby/Arninge). Uppgifterna har sedan kompletterats med uppgifter från flera andra källor.

Databas över ansökningar om svenskt medborgarskap 1860–1920. Upprättad efter statsrådsprotokoll, konseljakter med mera i Justitiedepartementets arkiv, Riksarkivet i Marieberg.

Genealogisk samling över judiska släkter.

Litteratur

Andersson, Lars M, Helmut Müssener, och Daniel Pedersen (red.). 2021. *Heimat Sverige? Tysk-judisk emigration till Sverige 1774–1945* (Stockholm: Bokförlaget Faethon).

Bidrag till Sveriges officiella statistik. 1864. A) *Befolkningsstatistik. Ny följd. II.2.* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner).

Carlsson, Carl Henrik. 2018. "Tidiga judar i Stockholm", i *Gravstenar berättar. Judiskt liv i Stockholm 1775–1875* (Stockholm: Stockholmia), 113–143.

Carlsson, Carl Henrik. 2021a. "Jacob Ettlinger. En otypisk tysk jude i Sverige", i *Heimat Sverige? Tysk-judisk emigration till Sverige 1774–1945*, red. Lars M Andersson, Helmut Müssener och Daniel Pedersen (Stockholm: Bokförlaget Faethon), 79–88.

Carlsson, Carl Henrik. 2021b. *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm: Natur & Kultur).

Dencik, Lars. 2021. "Exil: förtvivlan och kreativitet", i *Heimat Sverige? Tysk-judisk emigration till Sverige 1774–1945*, red. Lars M Andersson, Helmut Müssener och Daniel Pedersen (Stockholm: Bokförlaget Faethon), 89–161.

- Fritz, Sven. 1994. *Louis Frænkel 1851–1911. Bankman och finansman* (Stockholm: Almqvist & Wiksell).
- Fritz, Sven. 1995. "Carl von Heinemann. En under emancipationstiden invandrad jude", *Personhistorisk tidskrift* 91(2): 85–104.
- Glöckner, Olaf, och Helmut Müssener (red.). 2018. *Deutschsprachige jüdische Emigration nach Schweden, 1774 bis 1945* (Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH).
- Hammarlund, Anders. 2013. *En bön för moderniteten: kultur och politik i Abraham Baers värld* (Stockholm: Carlssons bokförlag).
- Hansson, Svante. 2004. *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950* (Stockholm: Hillelförlaget).
- Husz, Orsi. 2000–2002. "Sachs, Josef Ernst", i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 31 (Stockholm), 209–212.
- Isaac, Aron. 2008. *Minnen. Ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal*, nytvåg med tillägsannoteringar och efterskrift av Mattias Dahlén (Stockholm: Hillelförlaget).
- Ivarsson, Martin, och Abraham Brody. 1956. *Svensk-judiska pionjärer och stamfäder. En person-, släkt- och kulturhistorisk krönika med Norrköping som blickcentrum* ([Stockholm]: [Seelig]).
- Kvist Geverts, Karin. 2008. *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (Uppsala universitet).
- Lee, Everett S. 1969. "A theory of migration", i *Migration. Sociological Studies* 2, red. J. A. Jackson (Cambridge: University Press), 282–297.
- Masur, Norbert. 1945. *En jude talar med Himmler* (Stockholm: Bonnier).
- Müssener, Helmut. 1974. *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933* (München, Stockholm: Hanser).
- Müssener, Helmut, och Michael Scholz. 2021. "Från hjälp till självhjälp. Emigranternas självhjälp och dess verksamhet från grundandet 1938 till avvecklingen på 1950-talet", i *Heimat Sverige? Tysk-judisk emigration till Sverige 1774–1945*, red. Lars M Andersson, Helmut Müssener och Daniel Pedersen (Stockholm: Bokförlaget Faethon), 369–408.
- Odén, Birgitta. 1971. "Ekonomiska emigrationsmodeller och historisk forskning. Ett diskussionsinlägg", i *Scandia* 37(1): 1–70.
- Olán, Eskil. 1924. *Judarna på svensk mark. Historien om israeliternas invandring till Sverige* (Stockholm: Rex).
- Petersen, William. 1968. "Migration. Social aspects", i *International Encyclopedia of the Social Sciences*, red. David L. Sills (New York: Macmillan & Free Press), 286–292.
- Rohlén-Wohlgemuth, Hilde. 1987. "Många bäckar små. Att vara flykting i Sverige under 30-talet", i *Nordisk Judaistik / Scandinavian Jewish Studies* 8(1): 64–71.
- Rosengren, Henrik. 2013. *Från tysk höst till tysk vår. Fem musikpersonligheter i svensk exil i skuggan av nazismen och kalla kriget* (Lund: Nordic Academic Press).
- Rudberg, Pontus. 2015. *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror, 1933–1945* (Uppsala universitet).
- Rudberg, Pontus. 2017. "'Allt är harmoni'. Om tillvaron på Stigbo, ett hem för judiska flyktingbarn år 1939", i *Tillfälliga stockholmare. Människor och möten under 600 år*, red. Anna Götlind och Marko Lamberg (Stockholm: Stockholmia Förlag), 301–327.
- Runblom, Harald. 1988. "Migration", i *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*, red. Ingvar Svanberg och Harald Runblom (Stockholm: Gidlunds bokförlag).
- Schoeps, Julius H. 2021. "Ett liv under svåra förhållanden. Hans-Joachim Schoeps i svensk exil", i *Heimat Sverige? Tysk-judisk emigration till Sverige 1774–1945*, red. Lars M Andersson, Helmut Müssener och Daniel Pedersen (Stockholm: Bokförlaget Faethon), 163–177.
- Söderberg, Tom. 1977–1979. "Leja, Benjamin", i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 22 (Stockholm), 509–511.
- Thor, Malin. 2005. *Hechaluz – en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943* (Växjö University Press).
- Tychsen, Olof Gerhard. 1769. *Bützowschen Nebenstunden*, band 6 (Bützow).
- Valentin, Hugo. 1924a. *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm: Albert Bonniers förlag).
- Valentin, Hugo. 1924b. *Urkunder till judarnas historia i Sverige* (Stockholm: Albert Bonniers förlag).
- Weberling, Anna. 2021. "Isaak Feuerring. En sionistisk biografi mellan Tyskland, Sverige och Palestina", i *Heimat Sverige? Tysk-judisk emigration till Sverige 1774–1945*, red. Lars M Andersson, Helmut Müssener och Daniel Pedersen (Stockholm: Bokförlaget Faethon), 211–228.